

ԲԱՆՆՍԻՐԱԿԱՆ

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ո Ց

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՄԻՍ ԿԱՂԱԲՆ ՈՒ ՄԻՋՆԱԹԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

(Երևանի մարտի 1945 թվականի էջ 78)

Սմբատ, սակայն, իշխաններին ոմանք, ինչպես նաև կաթողիկոսը մոլորեցուց, իրենց թագաւորին հանդէպ տածած օրինաւոր հաւատարմութենէն եւ այսպէսով՝ զահր բռնագրաւեց, ժամանակակից գրող մը այսպէս կը պատմէ յափշտակիչ Սմբատի Օծումը Ս. Սոփրակի մէջ 1296ին:

«Սքանչելի մայրաքաղաքին մէջ ժողովուրդեան արեւակից որդիներն ու իշխանները, ուրիշ իշխաններու ինչպէս նաեւ աղանաւան դասուն եւ ժողովուրդի առաջաւորներու հետ միասին, Յայտնութեան տօնն էր: Պատարադիւր՝ Գրիգոր Կաթողիկոս՝ չատ մը եպիսկոպոսներու եւ բոլոր եւ-

ղովուրդի մը հողին կ'աղբերանայ հոն ուր ամէնէն աւելի անկազկանք է ան: Ոմանցը պիտի կերպարէ ինքզինքը կոհի երգերուն վրայ: Ոմանցը՝ մոլեռանդութեան վրայ, ուրիշներունը՝ դրամի եւ փառքի վրայ: Հայ հողիին համեստութիւնը, երկնայնութիւնը, հայ անուշիկ միութիւնը, մեր երգերուն չարպաթը, ու մեր լեռներուն, մեր դաշտերուն մեղամօտ, մեղմէ բլրիտը հրապոյրը, մեր արտմութիւնը, մեր խորունկ շէնութիւնը մեր մէջ, մեր զգայնութեան ամբողջ սարուածը, մեր երկինքը, ու ինչ որ իբր կեանքը դրուած է մեր ուսերուն օրուան չարքերն ընդմէջէն, ու ինչ որ իբրեւ երգիքը դրուած է իբրեւ հոգիին համար, մեր լեռներէն արձագանգը է, ծառաներ է մեր վրայ: Շնորհալիի երգերը կուտան այդ ամէնը: Զեմ՝ դատար «Հաւաքով եղանակով»-ը, այն ատորեմն յստակ է հոն ամէն բան: Կը իշխենք մեզի հիացումը զոր այդ աղօթքին թարգմանութիւնը ըստեղծած է միջազգային հոգեւոր գրականութեան մէջ: Հայ ժողովուրդը քիչ անգամ այսքան յստակ, այսքան իրաւ ու ամուր կերպով իր հոգիին երկինքը աշխարհայնացուցած է:

(Երանախիւն)

Թ. ՕՇԱԿԱՆ

կեղեցականներու օգնութեամբ, թափօրով պատուց Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Աջը եւ Աւետարանի սրբազան գիրքերը: յետոյ ձեռքերը Սմբատի գլխուն վրայ գնելով, անոր թագաւորական տիտղոս տուաւ եւ օծեց զայն: Բոլոր ներկայները ծափող լուսնային արարողութիւնը եւ իւրաքանչիւրը իր աստիճանին համեմատ հրճուեցաւ: Թող Տէրը պահպանէ Սմբատը մեզի համար խաղաղութեամբ եւ երկար տարիներ եւ միշտ յաղթական մեր Տէր Յիսուս Գրիստոսի Սաւին թշնամիներուն հանդէպը:

Երբ Հեթում եւ Թորոս Կիրիկիա վերադարձան յափշտակիչը վաճակեց զիրենք եւ կրէն: Անոնք զիմեցին Սկիւթացուց Գանդու խանի օգնութեան, բայց սա թէ է անուանապէս միայն դաշնակից էր Հեթումի: Սմբատ մեծ կաշառք տուած է իրեն որպէս զի խզէր գաշինքը, որով երկու եղբայրները, Հեթում եւ Թորոս, ձերբակալել տուաւ եւ յաջորդաբար բանտարկեց Մոլեւանի եւ Բարձրբերդի մէջ՝ ուր Հեթում իր աշխարհէն զրկուեցաւ եւ Թորոս ալ խեղդամահ եղաւ: Դժարխտաբար այսօր յայտնի է տեղը Բարձրբերդի եւ Մոլեւանի: Բարձրբերդ՝ որ օրուան թագաւորին հօրը պաշտօնական նստավայրը դարձաւ, յամենայն դէպս կը գտնուէր Սիս քաղաքին հիւսիս արեւմուտքը: Այդ անունը կրող գիւղը՝ որ հաւանաբար բերդին ստորոտն էր, ճանչցուած էր եւ բնակիչի էր ԺԼ: Գորուն եւ լքուեցաւ միայն այդ շրջանին մէջ նոյն դարուն տեղի ունեցած յաճախակի ասպատակութեանց պատճառով: Մոլեւան բերդը Բարձրբերդի արեւմուտքը կ'իյնար եւ թերեւ պէտք է նոյն անունին տակ փնտռել զայն Գորուն գետին լեռնոտ արդին մէջ, մինչ Բարձրբերդը կրնայ եղած ըլլալ Զամանդոս գետի ձորին մէջ:

Կոստանդին, Սմբատի ուրիշ մէկ եղբայրը, կատարուած բարբարոսութիւններէն սարսափաւոր, բանակ մը կազմեց եւ յարձակեցաւ յափշտակչին վրայ Սիսի տափաստաններուն մէջ՝ ուր վճռական պարտութեան մատնեց զայն: Այն ատեն Կոստանդին բանտարկել տուաւ Սմբատը Մոլեւանի բանտին մէջ՝ ուր Հեթում արգելափակուած էր եւ ստանձնեց հաւաքակազմի ղեկը ի հաշիւ ողբացեալ եղբորը: Երկու տարի վերջ Հեթում հրաջքով վերստացաւ

իր տեսողութիւնը և իր հպատակները 1300-ին զինքը ստիպեցին որ կրկին գահ բարձրանայ, երբ Մմարաք վերահաստատուեալ զաւազորութեան մը մէջ Կոստանդին բռնուեցաւ, Հեթում երկուքն ալ իր թագաւորութեան սահմաններէն դուրս վտարեց, Հեթում 1305-ին դարձեալ հրաժարեցաւ, տեղը եղբորորդուն՝ Լեոն Գ. ի տալու համար, քայքայ ինչպէս որ յիշեցի բերդը նկարագրածս աստի, հորեղբայր և եղբորորդի երկուքն ալ նենգութեամբ 1308-ին Անաւարդայի մէջ մահուան դատապարտուեցան Սկիւթացուց պետ Պիլարդուի ձեռքով։ Յետոյ ան ջանաց ստանձնել վերին իշխանութիւնը, բայց Օշին, Հեթումի ուլիշ մէկ եղբայրը, ճարագորէն հասաւ Սսոյ վանքը, ի մի հաւաքեց իշխաններն ու զինուորներու մեծ բազմութիւն մը, յաղթեց թշնամիին և երկրէն դուրս վտարեց զայն։ Օշին գահ բարձրացաւ 1308-ին և իշխեց մինչև 1320։

Մօտաւորապէս կէս դար վերջ, շարք մը նուազ կարեւոր դէպքերէ յետոյ, մայրաքաղաքին և կամ աւելի Հայկական Կիլիկիան թագաւորութեան տազնապի օրերը մօտեցան։ Ըստ Չամչեանի, Կոստանդին մեծաւ 1363-ին, ա՛յն տարին որ վկայեց ինքն իր մէջ բաժնուած թագաւորութեան մը։ Նախանձէ և փառասիրութենէ դիտուած և շարունակական զգտութիւններու մէջ, հայ պետեր չգիտէին իրենց, ինչ որ, կը կարծուի, երկու տարուան համար միջթագաւորութիւն (interregnum) մը մեջտեղ բերաւ, երբ բազմաթիւ թշնամիները, առանց դիմադրութեան, կրցին երկիրը աւերել։ Պէտք է նշել որ Եգիպտոսի Մեմլուք Սուլթաններուն արդէն անողոք թշնամութիւնը ա՛լ աւելի արծարծեցաւ Լուսինեան գերդաստանի հայ թագաւորներուն հետեւած արտաքին քաղաքականութեան պատճառով։ Ասոնք գահը գրաւեցին իրենց առաջին թագաւորին իշխանութենէն սկսեալ, 1342-ին, մինչև Ռուբինեան իշխանութեան վերջնական անկումը։ Հայ Լուսաւորչական եկեղեցւոյ զաւանթութիւնները Հոմարին հետ համաձայնելու իրենց յարատեւ ջանքերով, շատ բնականօրէն իրենց վրայ հրաւիրեցին իրենց հպատակներէն շատերուն ծայրայեղ ոյր գզացումը։ Ասկէ զատ պապականութեան միջոցաւ շա-

րունակ եւրոպական պետութիւններու օգնութիւնն ու միջամտութիւնը հետապնդելով և իրենց նպատակին հասնելու համար շարունակական դաւեր ծրագրելով, շատ բնական էր որ, հակառակ իրենց դէմ եղած բողոքներուն, լուրջ հանգամանք մը տրուէր խնդրին ու գրգռել զիրենք հաստահարողները՝ որպէսզի վճռէին վերջնականապէս ջնջելու միջնադարեան այս փոքրիկ թագաւորութիւնը, որ հակառակ իր գրացիներուն կողմէ ենթարկուած յաւատեալ յարձակումներուն և հակառակ բիւզանդական ուժերու դէմ տարուած երկարատեւ կռիւններու, այնքան վճռականօրէն պահած էին կարեւոր աստիճանի անկախութիւն մը մօտաւորապէս երեք դարու տեւողութեամբ։ Զիշտ է որ Հեկդա խանի և իր յաջորդներուն կատարած արշաւանքներու երկիւղէն, Հայոց թագաւոր Հեթում Ա. 1243-ին Սկիւթացիներու հետ Սեբաստիոյ մէջ անուանական բարեկամութիւն մը ապահովեց, բայց այս անգամ անողոք եղաւ Եգիպտոսի Սուլթաններուն տուած ջարդերը կանխել, որով Հայերը, ինչպէս որ պատմութիւնը կը փաստէ, փոթորիկին դէմ պայքարելու մէջ անօգնական մնացին ու նոյնիսկ իրենց դաշնակիցները թշնամիին միացան զինեալ ուժերով։

Հայ թագաւորներէն վերջինին, Լեոն Զ. ի (կամ ըստ կարգ մը անձերու՝ Լեոն Ե.), հինգերորդը այդ անունով իրապէս ձեռնադրուած թագաւորներէն, և վեցերորդը՝ Ռուբինեան իշխանութեան օրով այդ անունը կրող հայ իշխաններէն) մասին մեծ երկդիմութիւն կար։ Ըստ Չամչեանի տեղեկագրութեան, վերը յիշուած երկու տարուան միջլիխանութենէն վերջ, թէ՛ Հայերուն և թէ՛ լատիններուն հետ կապակցութիւն ունեցող Լեոն Լուսինեան գահը բարձրացուցին 1365-ին վերոյիշեալ տիտղոսով և Սիս քաղաքի մայր եկեղեցիին մէջ թագաւոր օծուեցաւ։ Ըստ Հայր Արշակի, Կոստանդին գահը գրաւեց մինչև 1373, երբ ան մեծաւ կամ սպանուեցաւ, բայց ան կ'ընդունի թէ Հայ Կիլիկիան թագաւորութեան պատմութեան այս շրջանը խաւարով մը պատած է։ Հայր Չամչեանի կարծիքը հաւանաբար ճիշտ է, և ըստ իր 1711-ի գրքին, Եգիպտացուց Կիլիկիոյ վրայ կատարած աւելի կատաղի յարձակման իբր

արդիւնք եղած սովի մը միջոցին կապոց մը հացահատիկը մայրաքաղաքին մէջ կը ծախսուէր 500 արծաթի, Լեւոն Թազաւոր երբ կը ջանար վանել ասպատակներու խռովները, ծանր կերպով վիրաւորուեցաւ և ստիպուեցաւ փախչիլ լեւոնները՝ կեանքը ապահովելու համար, ուր մի քանի տարի մնաց: Հայերը, երկար և ապարդիւն փնտռուեցներէ վերջ, ենթադրելով որ իրենց թագաւորը անհետացած էր, որոշեցին աւանոր տեղ ընտրել Սաքսոն թագաւորական ընտանիքի շառաւիղէն՝ Պրուսսիկէի գուքս՝ Ոթֆրէ, և զայն ամուսնացնել իրենց Մարիամ Թագուհիին հետ: Երբ Սօֆիայի մէջ կատարելիք հարսանեկան տօնակատարութեանց պատրաստութիւնները լրացան՝ թագաւորը յանկարծ տեսնուեցաւ իրենց մէջ, անսահման ուրախութիւն պատճառելով: Ան հրաշքով կտրած անցած էր լեւոնային կիրճերը՝ ուր 1374ին իրենց վերջին արշաւանքը սկսող Մեմլուք ուժերը կը հսկէին:

Հայր Ալիշան կը պատմէ թէ, ինչպէս ըսինք, Կոստանդին գահը գրաւեց մինչեւ 1373: Յաջորդ մը չնշանակելուն համար, այս չըմտին երկիրը ենթարկուեցաւ ներքին անյոյս տագնապի մը, երբ Լեւոն մայրաքաղաքին մօտեցող եգիպտական և ըսկիւթական ուժերը հրաշքով թակարդելէ վերջ, երևան ելան: Հայր Ալիշան այսպէս կը նկարագրէ հայ կրիկեան թագաւորութեան վերջին մեծաշուք հանդիսութիւնները Սիս քաղաքին մէջ. — «Կաթողիկոսին կ'ընկերանային», կը պատմէ ան, բոլոր եկեղեցականները և անոր առջևէն կ'երթային ազնուական դասն ու ժողովուրդը. այսպէս երգերով և նուազներով Լեւոնը առաջնորդեցին իր փառաւոր կերպով զարգարուած մայրաքաղաքը: Ճիշտ առեւին հասաւ ան, որովհետեւ Կոստանդինի մահէն վերջ (1373, Ապրիլ) ոմանք իրենք զիրենք զտնելով առանց պետի և անխիտան վիճակի մը մէջ, կը խորհէին երկիրը թողուլ եգիպտացւոց: Մի քանի օր վերջ Լեւոն հաւաքեց 150 արի ասպետներ և զրկեց ծովեզերք՝ որպէսզի ետ կանչեն իր կիներն ու մայրը: Այս ասպետները վարպետութեամբ յաջողեցան. նախ զանոնք տարին Անաւարդաւ և ապա՝ Սիս: Միտ քաղմուտ թեան մը ընկերակցութեամբ Լեւոն զիրենք գիւմարեւելու եկաւ և սքանչելի տօնակա-

տարութիւն մը կազմակերպեց անոնց քաղաքը մտնելուն առիթով: Երկու ամիս վերջ (Սեպտ. 24) Ս. Սոֆիայի մեծ եկեղեցին մէջ թագաւորական օծում ասացան նախ լատին ծէսով եւ ապա կաթողիկոսին ձեռքով՝ հայկական արարողութեան համաձայն, ու մեծ հանդեսով թագաւոր և թագուհի հռչակուեցան:

Բայց աւա՜ղ, իշխաններուն անխուսափելի գտնութեանց պատճառաւ, այս ուրախ տօնակատարութեանց անմիջապէս յաջորդեցին տխուր դէպքեր: Ոմանք, թագաւորն ալ մէջն ըլլալով, կ'ուզէին ամեն զնով պաշտպանել Սիս քաղաքը. իսկ ուրիշներ կ'ուզէին Եգիպտացւոց յանձնել զայն: Այս վերջինները, մի քանի տարիէ ի վեր տէր գարձած էին Կիլիկիոյ տափառ տաններուն, և հեռուէն իրենց հրամանին տակ առած էին մայրաքաղաքին մուտքն ու հլքը: Արդէն դաշինք մը կնքած էին որ կ'արտօնէր քաղաքին անհրաժեշտ պաշարներուն մուտքը: Պայմանաւ որ բնակիչները տուրքը վճարէին: Մինչ Լեւոն այս դաշինքին միջոցաւ կը ջանար ինքզինքը թագաւոր ընդունել տալ եգիպտացի երկու պետերու՝ Դաւիթ Պէկի և Ապու Պէքիի կողմէ, դաւաճաններ գրգռեցին Դաւիթը թագաւորին դէմ, խաբելով և հաւատացնելով որ այդպէսով ինքզինքնին թակարդի մէջ կը գնէին:

Թարգմանեց

ԱՐՏԱԽԱՅԴ ԱՐՔԵՊՈՍԿՈՊՈՍ

(Շարձանկել)